

УДК 17.031

**МОРАЛЬ ТА ЕТИКА В ПІСЛЯ
ПОСТМОДЕРНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ****MORALITY AND ETHICS AFTER
A POSTMODERN PERSPECTIVE****Шинкаренко О. В.,**

кандидат філософських наук, доцент кафедри етики, естетики та культурології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна), e-mail: 3864301@gmail.com

Shynkarenko O. V.,

Ph.D., Associate Professor of Ethics, Aesthetics and Culture Studies Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail: 3864301@gmail.com

Розглядається потенціал концепцій постмодерну для виявлення тенденцій репрезентації моралі та етики в сучасному соціогуманітарному дискурсі, з одного боку, і вияву необхідності нових етичних підходів до інтерпретації моралі як феномену в соціокультурних реаліях після постмодерної доби, з другого. У розгляді постмодерної думки на різних етапах її розвитку виявляється зміна характеру ставлення до моралі: від її критики і маргіналізації у початкових підходах до зростання інтересу та пошуків адекватних форм її актуалізації в силу соціального запиту після постмодерної доби.

Ключові слова: мораль, етика, екзистенційна подія, постмодер, соціо-гуманітарне знання, методологічний поворот, трансдисциплінарність, метамодернізм, діджімодернізм.

The article examines the potential of postmodern concepts to identify trends in the representation of morality and ethics in contemporary socio-humanitarian discourse, on the one hand, and to show the need for new ethical approaches to the interpretation of morality as a phenomenon of new socio-cultural realities after the postmodern age, on the other. The comparison of postmodern thought at different stages of its development reveals a change in the nature of the attitude to morality: from its critique and marginalization in the initial approaches to the growth of interest and the search for adequate forms of its actualization due to the social request after the postmodern age.

Keywords: morality, ethics, existentialevent, postmodern, socio-humanitarian knowledge, methodological turn, transdisciplinary, metamodernism, digimodernism

Соціальне пізнання межі ХХ–ХХІ століть, зіткнувшись з масивом нових характеристик суспільного і культурного життя, зосередилось на пошуку адекватного методологічного озброєння у дослідженні сучасності. Саме тому у соціально-гуманітарній сфері сьогодення виявилися засвідчені з другої половини минулого століття тенденції пошуку нових методологічних підходів, що деякими дослідниками означаються як, так звані, методологічні «повороти» [6; 13]. Починаючи з «онтологічного», «лінгвістичного», «прагматичного» і до теперішніх «культурного», «іконічного», «віртуального», «перформативного», ці тенденції є виявом потреби у озброєнні дослідницьких галузей новими засобами інтерпретації задля упередження девальвації теорії через семантичну відірваність від реальності.

Саме трансдисциплінарність посилює позиції соціогуманітарного дискурсу щодо сучасного світу, який неупинно змінюється, ускладнюючи як його осягнення, так і управління. На шляхах подальшого розвитку вітчизняної етичної теорії бачиться продуктивним урахування напрацювань у руслі нових підходів до дослідження сучасності, що має сприяти продуктивному «повороту» і в

ній. Тим більше, що тематика етики та моралі дотична ще першим дослідженням постмодерну як сучасної епохи (Ж-Ф. Ліотар, М. Фуко, Ж. Багай, Ф. Джеймісон та ін.) та набуває особливого наголосу у перегляді постмодерну як теоретичної моделі З. Бауманом, С. Лешем, Ж. Ліповецьким, А. Кірбі, Т. Вермюленом, Р. ван ден Аккером та ін. Вияв нових тенденцій щодо моралі та етики в концепціях постмодерну та теперішніх його трактуваннях є плідним для окреслення подальших перспектив доповненням про стан соціальних взаємин, ціннісних орієнтирів, самоідентичності, соціальної солідарності з боку сучасної соціальної теорії.

Мета статті. Означити потребу перегляду дослідницького підходу до моралі та етики як нагальний запит щодо актуалізації морально-етичного орієнтування людини в практиці сучасного існування, яка виявляється в постмодерністському дискурсі загрозливо кризовим характером. Пошук ефективної протидії морально деструктивним тенденціям вимагає для етичної теорії урахування трансдисциплінарних доробок про після постмодерну перспективу соціокультурного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні вже важко розглядати проблеми моралі поза контекстом накопиченого соціологами, економістами, політологами, культурологами матеріалу для розгляду моралі, однієї з устоїв культурно-духовного ладу соціуму, стосовно якої як актуальна практична життєдіяльність, так теоретична думка засвідчують карколомні трансформації останніх десятиліть, часто-густо, досить песимістичні в своїй перспективі.

Не тільки емпіричний матеріал щодо морального стану сучасності, а й сам соціогуманітарний дискурс як простір оперування поняттями «мораль», «етика» в різних дослідницьких розвідках досить яскраво засвідчує можливі обмеженості чи вже навіть не зовсім продуктивні припущення у традиційному етико-теоретичному розумінні моралі. Точність репрезентації моралі як проблема її теорії не є новою. Загально прийнятою є думка про складності її опису та полісемантичний характер її основних понять. Сам факт концептуального різноманіття протягом історії етичної думки, наявність і в сьогоднішньому трактуванні феномену моралі як мінімум трьох визнаних етичних підходів (етика чеснот, деонтологічна етика, консиквенціалізм як розвиток утилітаризму) є свідченням неусувної її складності, ба більше, парадоксальності.

Одним із фокусів бачення інновацій щодо моралі в практиці останніх десятиліть є дискурс щодо постсучасного стану соціального буття. На теренах соціологічної, філософської, культурологічної, політологічної думки виникли безліч концептів і теорій, що конкурують між собою у намаганні віднайти відповідну мову опису сучасності як нової епохи. Наявна історія концептуалізації нових змін під гаслом постмодерну засвідчує непростий шлях, пройдений теоретичною думкою від перших означень нового етапу у період 1950–60-х років ХХ століття і по сьогодні.

Досить питома частина соціальних теорій у 70–х–80–х роках ХХ століття зосереджена на використанні «постмодерн» («постмодернізм» щодо переважно філософських, художніх практик) для опису сучасності (І. Хассан, Ф. Джеймісон, С. Леш, Т. Бьюз, плеяда французьких постструктуралістів Ж.–Ф. Ліотар, М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Батай, Ж. Бодрійяр та ін.). Та ряд теоретиків зосередили увагу на перехідному характері цього періоду («буття на межі» за З. Бауманом) та його генетичну і структурну пов'язаність із попереднім етапом модерну. Тому у деяких соціальних теоретиків постсучасність позначається через підкреслення цієї спадковості: «модерн як незакінчений проект» Ю. Хабермаса, «пізня сучасність» У. Бека, «радикалізований модерн» чи «пізній модерн» Е. Гідденса та ін.

Однак, починаючи з 1990–2000 –х роках і по сьогоднішня радикалізація у соціальній життєдіяльності технологічними нововведеннями (цифрові технології, Інтернет) відізналась вимогою перегляду використання «постмодерн» щодо актуальної сучасності. Лунають заяви про «розчарованість» (Дж. Александер, З. Бауман) та «втому» (Л. Ханчон) від постмодерну, констатують «кризу», «кінець» постмодерну. З'являються спроби нових означень: «постпостмодернізм» (Дж. Ритцер), «гіпермодернізм» (Ж. Ліповецький), «автомодернізм» (Р. Семюельс), «метамодернізм» (Тімотеус Вермолен та Робін ван ден Аккер), «псевдомодерн», «діджімодерн» (А. Кірбі).

Як би не видавалось це закінченням теоретичної моди на «постмодерн», проте не відміняється той факт, що, згідно з З. Бауманом, «наскільки постмодерністський проект є чимось на кшталт contradiction in adjecto, настільки ж проект філософії чи соціології, що скроєні за міркою постсучасних умов, виявляється задачею і реалістичною і невідкладною» [4, с. 69], як бачиться, разом і для етики.

Суперечки з приводу понятійних означень не відміняють очевидність епохального зсуву після модерну, що зачіпає всі сфери людської життєдіяльності. Теоретичні позиції як його глашатаїв, так і його скептиків в більшості співпадають у фіксації наскрізних характерних рис соціокультурного стану сучасності, такі як – *множинність* всіх культурно–сміслових систем, *рівноцінність* різноманітних типів соціокультурних практик та *швидкоплинність*, постійність змін соціальних процесів та міжособистісних відносин, «демонтаж» особистісних і структурних ціннісних засад та унормувань.

В узагальненому розумінні постмодерн вважається виявом розпаду цілісного світо–уявлення в модерних світоглядно–філософських, соціо–культурних, політичних устоях постіндустріальної доби. Виголошення відмови/кінця Меганаративів (як узагальнених описів світу та його перспектив), заява про визнання множинності рівних у своїй правомірності стратегій мислення та дії стало виявом перегляду місця та значення Розуму (Логосу) та Норми (Моралі) як засад спільного буття.

Реабілітація повсякденності «тут–і–зараз», що відбулася в постмодерному дискурсі, легітимувала безмежність відкритих можливостей для людських жадань, що ще й активно стимулюються звабами широкими пропозиціями економіки споживання (аж до *культурної економіки* включно). Крайня подрібненість «нових племен» (явище «трайболізму» за М. Мафіссолі) перетворює суспільство на спільноту, часто–густо, «фрагментованих» (З. Бауман) індивідів з проблемною ідентичністю, плюралізмом соціальних ролей та втратою суб'єктності, саме тої здатності індивіда, що ще з часів І. Канта вважається за необхідну умовою для відповідального морального вибору та вчинку.

Деконструкція як кредо постмодерну у звільненні людини від облуди «суспільних умовностей», плюралізм ціннісних орієнтацій та культурних традицій на кшталт художнього прийому колажу («пастиш» Ф. Джеймісона), плінність невизначених у формі і змісті ситуативних відносин провокують особистісну дезорієнтацію та стихійність у суспільних процесах. Як наслідок, події в сучасному світі все більше носять спонтанний, випадковий, непередбачуваний у своїх наслідках характер. Структурно–функціональна складність «плинної» (З. Бауман) за своїм станом сучасності, руйнуючи традиційну стабільність, продукує стан екзистенціальної незахищеності, хиткості людських взаємин та непевність і тривожність самовідчуття людини.

Пропагування кінця «бінаризму», ціннісних розрізень, виправдання валідності «відкритої», «багатоманітної» щодо стратегій вчинку поведінки ослаблюють, як що не заперечують, регулятивний потенціал моралі, особливо з огляду на сутнісне її визначення як духовно–практичного ставлення до дійсності з позицій ціннісної дихотомії – принципового розрізнення добра і зла [12, с. 17].

Якщо мейстрім перших концептуалізацій постмодерну був скоріше скепсисом щодо моралі заради звільнення, очищення від нав'язливого коду минаючої модерної доби, який «має розбитися, щоб дати місце негативності, потреби, бажання, насолоди, радощів...» [8, с. 314] і сприяв побіжному розгляду етичних аспектів, то ситуація межі ХХ–ХХІ століть суттєво змінюється. Проглядається все більш активний поворот до власне етичного «кута зору» у соціокультурному аналізі. Така етична акцентуація в пізніх критичних переглядах попередніх заяв є показовим відгуком на очевидний факт теперішньої моральної трансформації сучасної людини у бік не тільки релятивізму цінностей, а й до неприхованого цинізму та індиферентності щодо якогось морального консенсусу.

На думку П. Слотердайка «плюралізм виокремлених, квазіавтономних царин дійсності й відповідної множини моралей й моральних коренів є тим ґрунтом, завдяки якому моральна щоденність тихо собі живе, по суті, на рівні середньої аморальності...» [14, с. 302], а практика, яка на кшталт тигра скаженіє від своїх криз, дає зрозуміти, що її не втримати під контролем лише за допомогою етичних транквілізаторів, і засвідчує

– «у гру неодмінно вступає цинізм, який апелює до розуму, але підморгнувши, дає зрозуміти, що це не слід вважати за серйозне [14, с. 520–521].

Своєрідні «польові дослідження» реальних соціокультурних практик від суміжних соціальних і гуманітарних наук як емпіричний контекст для теоретичної етики засвідчують неочікувані в своїй швидкості і масштабі деформації людини в її поведінці і життєвих стратегіях. Ці свідчення розхитують навіть загальноусталене розуміння моралі щодо своєрідності її хронотопу – визнану при конкретно-історичних змінах моральних уподобань наявність неодмінної сталості її устоїв: «моральні основоположення зберігають стійкість віками та тисячоліттями» [7, с. 5].

Хоча спроби перегляду моралі як об'єкту дослідження були, як відомо, заявлені ще з часів так званого антинормативного повороту в класичній етичній традиції, який зв'язують з іменами А. Шопенгауера, С. Кіркегора, Ф. Ніцше та ін. З того часу в філософсько-теоретичному обґрунтуванні соціального функціонування моралі на рівні з її апологетикою з'явилась критика в якості підозри що до того, «про що вона мовчить» (Ф. Ніцше). У ході подальшого загострення кризових явищ (криза культури – криза мислення – криза людини) в плинні ХХ століття ставлення до моралі посилювало свою критичність і в теоретичному дискурсі, і в практичному нівелюванні.

З початків філософського та теоретичного обґрунтування моралі її джерела віднаходили не тільки в устоях природного, соціального, божественного ладу, а, в першу чергу, в природі людини. Згадаймо кантове «що є людина» у переліку запитувань щодо озброєності практичного розуму впеvненістю проте, як маємо діяти. Фокус людиномірності у дослідницьких підходах до моралі залишається неодмінним. «Мораль є інстанцією суверенності індивіда як суспільно-діяльної істоти» [7, с. 4]. Здавалось би, що проведений не тільки етикою, а цілим рядом соціальних, філософських, гуманітарних розвідок аналіз моралі «для людини» і людини в «просторі моралі» достатньо всебічний. Можна було б посперечатися і з приводу чи суттєво змінилась людська природа (людяність в нас) з часів перших рефлексій по цьому питанню. Однак реальний культурний стан сьогодення, «людського занадто людського», спростовує попередні концептуальні моделі.

Постмодерний та постпостмодерний дискурс рясніє новими інтерпретаціями своєрідних проявів з боку людини в її типових для сучасності способах життєдіяльності. Ціла низка нових означень – «нарцисична» (Ж. Ліповецький), «модульна» (Е. Геллнер), «фрагментарна» (З. Бауман), людина, «людина – мандрівник, *homoviator*» (Н. Бурріо), та навіть «аутист» (А. Кірбі). Всі ці запропоновані означення виявляють в людині сучасності втрату осереддя моральності, її нездатність до урахування Іншого, ба більше, втрату потреби у ньому. Ще на додачу – дефіцит компетентності та здатності до рефлексії у визначенні власної аксіологічної позиції, безвілля та відсутність активної спроможності

до морального вчинку та відповідальності. Як наслідок – «варварство» актуальної культури на тлі технологічної озброєності (персональний комп'ютер, смартфон, Інтернет та ін.).

Соціальний аналіз сучасного суспільства промовисто засвідчує про притаманну йому так звану «моральну сліпоту» (Л. Донскіс, З. Бауман), яскраво виражену і прийняту, з мовчазної згоди, позицію «адіафорізації» – «хитрощі, щоб поставити – умисно чи неумисно – певні дії та /чи бездіяльність... поза віссю моральності–неморальності, тобто, поза «універсумом моральних обов'язків» [3, с. 52]. Як наслідок – описаний А. Макінтайром в роботі «Після чесноти» (*After Virtue*,) стан моралі сучасності: «Ми справді володіємо подобою моралі, ми продовжуємо використовувати багато ключових виразів. Але ми (значною мірою, якщо не цілковито) втратили наше, як теоретичне, так і практичне, розуміння моралі» [11, с. 11].

Проте песимізм доповнюється і очікуванням нових можливостей. Так, на думку З. Баумана, «доба модерну досягла своєї стадії самокритики, нерідко самонаклепу і, значною мірою, саморуйнації (що, власне і має на увазі поняття «постмодерн») і тепер розмаїття шляхів, якими раніше прямували етичні теорії (але не моральні стосунки часів модерну) все більше здаються такими, що ведуть у безвихідь; водночас з'явилась можливість радикально нового розуміння моральних явищ» [5, с. 2].

Оновлення дослідницької оптики на мораль та етику в співвіднесенні модерної та постмодерної культури, привертає увагу до того, що дуже часто не береться до уваги. Власне «в знайомому нам виді (із знайомим нам змістом) поняття «мораль» – як наголошує Р. Апресян, – фактично *не відає* аж до новоевропейського оновлення філософії як знання диференційованого та спеціалізованого» [2, с. 183]. Будучи продуктом майже столітньої інтелектуальної роботи, тої доби, що на думку С. Леша характеризувалась процесом диференціації культурних сфер [9, с.200–201], поняття моралі закріпило виміри парадигми модерну. Раціо-центровану модель моралі в етичному узагальненні за часів модерну відмічає і З. Бауман [5].

Дійсно, випрацюване протягом ХVІІІ століття теоретичне поняття моралі привносить, і в спеціальний морально-філософський дискурс, і, в подальшому, у загальноприйняте її розуміння, свій модерний акцент. Закріплюється, особливо зусиллями І. Канта, розуміння моралі («морального закону в мені») переважно як раціоналізованого, імперативного, всезагального, хоч індивідуально прийнятого індивідом, контролю його поведінки задля об'єктивно визначеного блага (згадаймо хоча б калькулятивність Бентама) як загальноприйнятої цінності і норми. Таке тлумачення моралі новоевропейською етичною думкою посприяло тому, що в практиці індустріальної епохи мораль була «продуктом етики», виводилась із кодексу універсальних (для всіх і на всі часи) правил поведінки, «етичні принципи були «засобами виробництва» в руках «експертів» (*literatorum*), етична філософія – «технологією», добро –

«плановою продукцією», а зло – «відходами виробництва чи браком» [1, р. 34].

Супротив «репресивному режимові» підпорядкування життя людини і суспільства так зрозумілої моралі й вилився в постмодерний бунт – настання «постдеонтичної» епохи, в якій наша поведінка звільнена від останніх ознак деспотичних «безмежних обов'язків», «заповідей» та «абсолютних заборон» [10].

Проте, постмодерна «де-диференціація», яка за С. Лешем характеризує досягнутий соціально-культурний стан [9, с. 299], розмиваючи чіткі контури моральних орієнтацій, викликає, тим не меш, етичну зосередженість у дослідженнях можливих перспектив соціально-культурного розвитку. Це – і прикладний поворот в самій етиці як повернення моральної експертизи в колізії та суперечності соціальних практик. Це і, так званий, «етичний поворот» в політичній, економічній сферах, зокрема, як переорієнтуванням з лише цілераціонального інструменталізму до ціннісних орієнтацій як залогів ефективності практики (наприклад, в німецькій практичній філософії), трансформації «політичного в етичне» (М. Маффесолі). Це і концептуалізації «естетизації етики» (Р. Рорті, Р. Шустерман) чи вияв тенденції романтизації щирості в ще інфантильних, але вже не так гостро іронічних арт-продуктах метамодернізму (Тімотеус Вермолен та Робін ван ден Акке). У власно етичній теорії – це актуалізація традиції етичного сентименталізму як тематизація ролі почуття в моральній практиці, увага до «філософії вчинку», до моральності як екзистенційної події *face-to-face*. У культурології – увага до евристичного потенціалу екзистенціалу як репрезентації повноти людської присутності в справжності буття в силу моральної налаштованості людської свідомості, «екзистенційного мислення», що сприятиме компенсації однобічного, як виявила соціальна практика ХХ століття, раціоцентрованого розуміння моралі.

Отже, в різнобічних дослідженнях соціально-культурної сучасності чітко проявляється тривога через невітшну очевидність наслідків сучасного життя без морального оперття та в нівелюванні етичних орієнтирів. У після постмодерному дискурсі формується запит на ідеал вільного еднання як особистісну потребу і здатність. Адже початок особистості – це «бути для Іншого, перш ніж стане можливим бути з Іншим» (З. Бауман). Актуалізація морально-етичного орієнтування людини, відновлення діяльної реалізації повноти життя як присутності потребує не просто алгоритмів успішної поведінки і комунікації, що традиційно очікується буденною свідомістю від етичних експертів. Після постмодерна перспектива передбачає для моралі і етики утвердження нових форматів. На порядку денному – мораль не як формальні настанови та ригористичних вимог, хоч і раціонально обґрунтовані, проте застигли у своїй претензії об'єктивно істинного. Скоріше, як виявляє сукупність сучасних соціогуманітарних досліджень, це запит на здатність людини до моральності як діяльної реалізації повноти життя власного досвіду присутності.

Список використаних джерел

1. Bauman, Z., 1995. 'Life in fragments: essays in postmodern morality', Oxford UK & Cambridge USA.: *Mass, Blackwell*, 293 p.
2. Апресян, РА., 2000. 'От «дружбы» и «любви» – к «морали»: об одном сюжете в истории идей', *Этическая мысль*, М.: *ИФРАН*, Вып.1, с.182–193.
3. Бауман, З., Донскіс, Л., 2014. 'Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності', пер. з англ. О. Буценка, К.: *Дух і літера*, 280 с.
4. Бауман, З., 1994. 'Спор о постмодернизме', *Социологический журнал*, №4, с.69–80.
5. Бауман, З., 2006. 'Этика постмодерну', пер. з англ. Р. Зимовця, О. Юдіна, Д. Король, К.: *Port-Poyal*, 329 с.
6. Бахманн-Медик, Д., 2017. 'Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре', пер. с нем. С. Ташкенова, М.: *Новое литературное обозрение*, 504 с.
7. Гусейнов, АА., 2000. 'Этика и мораль в современном мире', *Этическая мысль*, М.: *ИФРАН*, Вып.1, с.4–15.
8. Кристева, Ю., 2004. 'Полілог', пер. з фр. П. Тарашука, К.: *Юніверс*, 480 с.
9. Леш, С., 2003. 'Соціологія постмодернізму', Львів: *«Кальварія»*, 344 с.
10. Липовецкий, Ж., 2001. 'Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме', СПб.: *Владимир Даль*, 332 с.
11. Макінтайр, Е., 2002. 'Після чесноти. Дослідження з теорії моралі', пер. з англ. під ред. В. Малахова, К.: *Дух і літера*, 438 с.
12. Малахов, ВА., 2014. 'Этика: курс лекцій', Острог: *Видавництво Національного університету «Острозька академія»*, 214 с.
13. Савчук, ВВ., 2013. 'Феномен поворота в культуре XX века'. Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-povorota-v-kulture-xx-veka>
14. Слотердайк, П., 2002. 'Критика циничного розуму', пер. з нім. А. Богачова, К.: *Тандем*, 544 с.

References

1. Bauman, Z., 1995. 'Life in fragments: essays in postmodern morality', Oxford UK & Cambridge USA.: *Mass, Blackwell*, 293 p.
2. Apresjan, RA., 2000. 'Ot «druzhyu» i «jubvi» – k «morali»: ob odnom szuzhete v istorii idej (From «friendship» and «love» to «morality»: about one story in the history of ideas)', *Jeticheskaja mysl'*, М.: *IFRAN*, Vyp.1, s.182–193.
3. Bauman, Z., Donskis, L., 2014. 'Moral'na slipota. Vtrata chutlyvosti u plynnyj suchasnosti (Moral blindness. Loss of sensitivity in the fluidity of the present)', per. z angl. O. Bucenka, K.: *Duh i litera*, 280 s.
4. Bauman, Z., 1994. 'Spor o postmodernizme (Postmodern Dispute)', *Sociologicheskij zhurnal*, №4, s.69–80.
5. Bauman, Z., 2006. 'Etyka postmodernu (Postmodern ethics)', per. z angl. R. Zymovcya, O. Judina, D. Korol', K.: *Port-Poyal*, 329 s.
6. Bahmann–Medik, D., 2017. 'Kul'turnye povoroty. Novye orientiry v naukah o kul'ture (Cultural twists and turns. New benchmarks in the cultural sciences)', per. s nem. S. Tashkenova, M.: *Novoe literaturnoe obozrenie*, 504 s.
7. Gusejnov, AA., 2000. 'Jetika i moral' v sovremennom mire (Ethics and morality in the modern world)', *Jeticheskaja mysl'*, М.: *IFRAN*, Vyp.1, s.4–15.
8. Kristeva, Ju., 2004. 'Polilog (A polygraph)', per. z fr. P. Tarashhuka, K.: *Junivers*, 480 s.
9. Lesh, S., 2003. 'Sociologija postmodernizmu (Sociology of postmodernism)', L'viv: *«Kal'varija»*, 344 s.
10. Lipoveckij, Zh., 2001. 'Jera pustoty. Jesse o sovremennom individualizme (The era of emptiness. Essay on modern individualism)', SPb.: *Vladimir Dal'*, 332 s.
11. Makintajr, E., 2002. 'Pislja chesnoty. Doslidzhennja z teorii' morali (After virtue. Research on the theory of morality)', per. z angl. pid red. V. Malahova, K.: *Duh i litera*, 438 s.
12. Malahov, VA., 2014. 'Etyka: kurs lekciy (Ethics: a course of lectures)', Ostrog: *Yzdavnyctvo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija»*, 214 s.
13. Savchuk, VV., 2013. 'Fenomen povorota v kul'ture XX veka (The phenomenon of turning in the culture of the twentieth century)'. Dostupno: <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-povorota-v-kulture-xx-veka>
14. Sloterdajk, P., 2002. 'Krytyka cynichnogo rozumu (Criticism cynic rozumu)', per. z nim. A. Bogachova, K.: *Tandem*, 544 s.